

BİR ARKETİP OLARAK YILAN

Dr. Öğr. Üye. Ünsal Yılmaz YEŞİLDAL*

ÖZ

Carl Gustav Jung tarafından geliştirilen arketip kavramı bilim insanları tarafından günümüzde özellikle halk anlatılarının kahramanlarının çözümlenmesi sırasında kullanılmaktadır. İlk örnek anlamına gelen arketip sözcüğü ilksel imge ve prototip gibi sözcüklerle de karşılanmaktadır. Ortak bilinç dışı tarafından üretilen arketipler insanlığın on binlerce yıllık tecrübesi sonucu ortaya çıkmışlardır. Bu yönleriyle insanlığa ait tipik deneyimlere verilen tepkiler bağlamında düşünölebilecek olan arketipler mekân, zaman ve kültür ayırmaksızın tüm insanlık için ortak özellikler göstermektedir. Gündelik hayatta simge şeklinde karşılaşılan arketipler insanoğlunun özellikle anlamlandırmakta zorlandıkları varlıkları sembolize etmektedir. Fantastik özellikler gösteren arketipler mitoloji ve dinle de yakın ilişki içerisinde olup mitik ve dinî metinlerde de arketiplere çokça rastlanmaktadır. Arketipler arasında sıkça karşılaşılan hayvan simgelerinden biri de tüm dünyada şifa ve ölümsüzlükle ilişkilendirilen yılanıdır. Yılan, kabuğunu değiştirip yaşamını sürdürebildiği için insanlar arasında ölümsüz olarak kabul edilmiştir. Yine ölümler mekânı olan yer altında da yaşayabiliyor oluşu nedeniyle yılan, insanlar tarafından hep olağüstü olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada genelde dünya, özelde de Türk insanı için büyük önem arz eden yılanın arketipsel bağlamda çözümlenmesi gerçekleştirilerek bir arketip olarak kabul edilip edilemeyeceği değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Jung, arketip, ilk imge/ilksel imge, yılan, Şahmeran

SNAKE AS AN ARCHETYPES

ABSTRACT

The concept of archetype developed by Carl Gustav Jung is used by scientists today, especially during the analysis of heroes of folklore narratives. The word archetype, which means first sample, is also covered by words such as primitive images and prototypes. Archetypes produced by the common unconscious have emerged as the result of tens of thousands of years of mankind experience. The archetypes that can be conceived in the context of the reactions given to the typical experiences of humanity in this respect show common features for all humanity regardless of place, time and culture. Archetypes in symbolic form in everyday life symbolize the things that human beings are particularly difficult to make sense. Archetypes that have fantastic features are in close relation with mythology and religion, and archetypes are found in mythical and religious texts. One of the animal symbols frequently encountered among archetypes is associated with healing and immortality all over the world. It has been regarded as immortal among humans because of its ability to change its snake shell and sustain its life. The snake has always been regarded as extraordinary by people because of its ability to live underground, which is also a deadly place. This study will be carried out in the context

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uyesildal@gmail.com

of archetypal analysis of the serpent, which is of great importance for the world in general and Turkish people in particular, and whether or not it can be accepted as an archetype.

Keywords: Jung, archetype, first sample/initial image, snake, shahmeran

Arketip kavramını bilimsel anlamda bugünkü konumuna taşıyan Carl Gustav Jung'tur. Onun konuyla ilgili tespitleri sadece insan psikolojisinin değil halk anlatılarının kahramanlarının çözümlenmesi noktasında da araştırmacılar açısından büyük önem arz etmektedir. Halk anlatılarının büyük kısmı ortak halk muhayyilesinin ürünleri oldukları için bu anlatıların kahramanlarının çözümlenmesi, ortaya çıktıkları toplumu oluşturan fertlerin zihnî yapısını çözmeye de yardımcı olacaktır. Böylece özelde millet adı verilen on binlerce yıllık tarihe sahip olan ve milyarlarca fertten oluşan ailenin, genelde ise insanlığın dünya görüşü ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda halk anlatıları üzerinde gerçekleştirilen arketip çalışmaları son dönemlerde bilimsel anlamda önemli bir noktaya taşınmıştır.

Arketip kavramıyla ilgili olarak ilk akla gelen isim olan Jung, kavramı ilk dile getirenin kendisi olmadığını; Platon, Bastian, Hubert, Mauss ve Usener gibi isimlerin de bu konuya dikkat çektiğini; kendisinin arketiplerin yalnızca gelenek, dil ve göçlerle yaygınlaşmadığını; her zaman ve her yerde dış etkenlerden bağımsız olarak kendi kendilerine yeniden ortaya çıkabileceklerini tespit ettiğini belirtir. Ona göre yeni doğmuş bebek uygun koşullar sağlandığında her şeyin doldurulabileceği boş bir levha yani tabula rosa değildir. Anne babada hatta daha önceki kuşak atalarda görülen zayıf ve güçlü özelliklerin çocuğa geçmesi Jung'u bu şekilde düşünmeye iten önemli sebeplerdendir. Yani insanlar dünyaya gelirken kendi soylarına ait tipik deneyimleri içeren fitratla ilgili psişik bir yapıyı da beraberlerinde getirirler (Stevens 1999: 51; Jung 2017: 19-20). Milletlerin karakteristik özelliklerinin oluşu bu durumla ilgilidir. Uzun yıllar yaşamsal zorunluluk gereği konargöçer bir yaşam tarzına sahip olan toplumların bu yaşam tarzının izlerini günümüzde keyfi olarak sürdürmeleri dikkat çekicidir. Yine aynı şekilde uzun yıllar iktisadi mecburiyet gereği hayvanlarla iç içe yaşayan toplumların günümüzde evlerinde keyfi olarak besledikleri hayvanlar da aynı bağlamda düşünülmelidir. Modernitenin tesiriyle ortaya çıkan değişiklikler bir yana bırakılacak olursa geçmiş dönem insanı için at ne ifade ediyorsa bugünün insanı için otomobil aynı şeyi ifade etmektedir. Atını tımarlayan insanın yerini otomobilini yıkayan ve parlatan; atını nazar boncuğu ve benzeri materyalle süsleyen insanın yerini otomobilini "tuning" adı verilen değişime tabi tutan insan almıştır.

Arketip ilk örnek demektir ve prototip sözcüğüyle eş anlamlıdır. Jung hayattaki tipik durum sayısı kadar arketip olduğuna ve arketiplerin evrenselliğine dikkat çeker (Hall-Nordby 2016: 40-42). Jung'a göre ilksel imgeler yani arketipler her zaman kolektiftir. Her millette ve devirde ortaktır. Arketipler hatırlatıcı bir tortu gibidir. Sürekli tekrarlanan psişik tecrübelerin çökeltisi yani tipik temel biçimleridir (Jung 2016a: 41). Jung arketip kavramını ilk kez *Transformations and Symbols of the Libido* isimli kitabında kullanır. Ona göre arketipler en eski imgelerdir. Bu en eski imgeler insanoğlunun tarihsel geçmişinin ürünüdür. Jung tarafından herkeste görülen "özdeş psişik yapılar" olarak kabul edilen arketipler "insanlığın en eski mirasını" oluştururlar.

Arketipler doğal nöropsişik merkezler olarak insanlığın ortak davranış özellikleri ve tipik deneyimlerini başlatma, kontrol etme ve yönlendirme gücüne sahiptirler. Arketiplerin sınıf, din, ırk, coğrafya veya tarih farkı gözetmeksizin benzer düşünce, imge ve duygulara yol açmalarının sebebi de budur. Bu gereksinimlerin kalıtım aracılığıyla kuşaklar arası intikali, atalarımızın gerek duyduğu her şeyin bizim için de bir gereksinim olmasına neden olmuştur. İlk olarak Jean-Baptiste Lamarck tarafından kuramsallaştırılan bu görüşe göre, *“bir nesil boyunca oluşan fikir ve imgelerin nesilden nesile intikali söz konusudur.”* Bu görüş psikolojik değil biyolojik disiplinle ortaya konmuştur. Aynı şekilde Fransız moleküler biyolojist ve biyokimyager Nobel Laureate Jacques Monod da aynı bağlamda görüş bildirmiştir: *“Her şey deneyimden kaynaklanır fakat her nesille birlikte bireyler tarafından pratiğe geçirilen gerçek deneyimlerden değil, evrim doğrultusunda türlerin tüm ataları tarafından biriktirilen deneyimler aracılığıyla gerçekleşir.”* (Stevens 1999: 49-55). Jung arketipler için *“milyonlarca yıllık yaşamın organik materyal hâlinde birikmiş ve yoğunlaşmış ölçülemez bir imge zenginliği”* demektedir (Hoeller 2004: 172 Baştürk 2009: 57’den). Yani mekân, zaman ve kültür ayırımına bakılmaksızın bireyler arketip adı verilen belirli davranış biçimlerine sahiptirler (Şener 2015: 25). İnsanlar arketipleri bir kalıp gibi kullanarak her gerektiğinde yeni anlamlandırmalar yapmaktan da kurtulmuş olurlar (Ayberk 2014: 37). Böylece insanlık zaman kazanacak ve benzer durumlara dair yeni davranış biçimleri geliştirme zorunluluğundan kurtulacaktır. Atalarının biriktirmiş olduğu deneyimlerden faydalanmanın doğurduğu fırsatlardan arketipler aracılığıyla faydalanmayı başarabilen insanlar yeni davranış biçimlerini sadece daha konforlu bir yaşam tarzı için geliştirecektir. Bu bağlamda düşünüldüğünde arketipler modernleşmenin de önemli yardımcı unsurlarındandır.

Jung psikolojisinde kişilik kavramını ifade etmek için psişe sözcüğü kullanılmaktadır. Psişe kendi aralarında ilişki içerisinde olan bilinç, kişisel bilinç dışı ve ortak bilinç dışı adı verilen katmanlardan oluşmaktadır. Kişisel bilinç dışı, eskiden beri bilinçte olan içeriklerden oluşurken ortak bilinç dışı bireyin ömrü boyunca bilince çıkmamış içeriklerden oluşmaktadır. Ortak bilinç dışını oluşturanlar Jung tarafından ilk imgeler olarak adlandırılan saklı imgelerdir. İlklik başlangıçta var olma durumuyla ilgilidir. Bu imgeler insana atalarından geçmektedir. Örneğin yılanlardan ya da karanlıktan korku insanın kendi yaşamıyla ilgili olmayabilir. Bu durum belki de atalar silsilesinin yüzlerce yıldır yaşadığı bir durumdur ve kalıtım yoluyla bize geçmiştir (Hall-Nordby 2016: 30-40). Bu tespitlere göre nasıl ki bedenlerimiz sadece yediklerimizin bir ürünü değilse, ruhumuz da sadece deneyimlerimizin bir mahsulü değildir (Stevens 1999: 49). Kolektif yani ortak bilinç dışı bireysel bilinç dışından daha derinlerde yer alır (Fordham 2015: 27). Modern çağda dahi hiç görmediğimiz kurt adamlar, şeytanlar ve büyücüler gibi varlıkların dünyasında yaşamamızın sebebi de budur. Bu varlıklar bizden önceki devirlerin mükemmel bir uygulanımla donattığı varlıklardır (Jung 2016b: 113). Arketipler insan beyni ve bilincinin hayvan düzeyinden çıkıp geliştiği binlerce yıllık süreçte ortaya çıkıp biçimlenmiştir (Fordham 2015: 28). Bu bağlamda arketipler insanlık için kültürel-genetik bir miras gibi düşünülmektedir (Ayberk 2014: 37). Bu kültürel-genetik miras başta halk anlatıları olmak üzere mimari, giyim kuşam unsurları, halk tababeti gibi alanlarda on binlerce yıldır varlığını sürdürmektedir. Halk anlatılarında karşımıza çıkan kocakarı, bilge şahıs, ideal kahraman ve olağanüstü güçlere sahip

olan hayvanların; mimaride karşımıza çıkan ve evlerin çeşitli bölümlerine asılan geyik boynuzu, kartal pençesi gibi objelerin; giyim kuşam eşyalarında görülen süsleme temelli hayvan ve tabiat motiflerinin, halk tababetinde kullanılan hayvansal ve bitkisel unsurların on binlerce yıldır değişmesi bu durumun önemli bir göstergesidir.

Arketipler psikenin önemli parçalarıdır ve mitolojiyle yakın ilgileri vardır. Arketiplik fantastiklikle de ilgilidir. Arketipler bilinçten uzaklaştırıldıkları oranda netleşip mitolojik tarafları gelişir (Jung 2017: 23-38). Mitolojiden beslenen arketipler stereotiplerin de başlangıcı olarak kabul edilirler (Kutman 2006: 34). Mitolojik motif bağlamında düşünüldüğünde arketipler *“bazı psikik deneyimleri yeniden uyandıran veya uygun bir şekilde ifade eden daima etkili ve sürekli tekrarlayan ifadedir.”* (Jung 2016a: 41). Mitler en uzak geçmişi anlatsalar da bireyin şu anki kökeni üzerine de konuşurlar (Campbell 2013: 311). Jung’a göre mitler insan doğasının en temel açıklanış biçimleridir ve bilinç dışından kaynaklanırlar. Yani bilinç dışının anlatım biçimidirler. Dolayısıyla da benzer şekillerde her dönemde tüm insanlar arasında görülebilmektedirler. Mit yaratma gücünü kaybeden insan varlığının yaratıcı güçleriyle olan bağını da kaybetmiş olacaktır (Fordham 2015: 30-31). Tüm bunlar mitik karakter ve olayların bilinç dışımıza ait olduğunu ve arketipler aracılığıyla ortaya çıktıklarının delilidir (Savaş 2016: 69). Jung arketip kavramını açıklarken arkaik mitlerdeki imgelerin günümüz insanın fantezi¹, düş ve hezeyanlarında yaşamasına dikkat çeker. Ona göre bu imgeler arketiplerin tam da kendisidir (Jung 2018: 417). Simge ve imin birbirinden farklı kavramlar olduğunu vurgulayan Jung, imin gerçek bir nesneyi karşılayıp gerçekliği temsil ettiğini, simgenin daha geniş bir anlama sahip olduğunu ve kesin şekilde dile getirilemeyen ruhsal bir olguya denk geldiğini dile getirir (Fordham 2015: 23). Arketipler ortak bilinç dışına gömülmüştür. Simgeler bu gömülü arketipleri ifade ederler. Simgeler sayesinde örtülü olan açığa çıkar. Benzerlikten yararlanılarak açıklamak ve bilinmeyenini bilinir hâle getirmek simgeler sayesinde gerçekleşir (Hall-Nordby 2016: 125). Yani simgelerle (sembollerle) var olmayan bir imgeyi canlandırmak mümkün hâle gelmektedir. Bu simgeler aracılığıyla geliştirilen hikâyeler sayesinde işleme, anlama ve benimseme gibi zihinsel faaliyetler daha kolay yapılabilir. Bundan dolayı da insanoğlu her daim hikâyeler yaratmıştır (Ayberk 2014: 36). Yaratmış olduğu hikâyelerin kahramanlarını simgelerden oluşturmayı seçen insanoğlunun zihinsel alt yapısında yukarıda da belirtilen bilinmeyenini bilinir hâle getirme arzusu yatmaktadır. İlkel dönem insanı için kendisinden olmayan ya da kendisine benzemeyen her şey bilinmezdir. Bu bilinmezlik bir zaman sonra insan üzerinde huzursuzluk yaratacak ve insanın yaşam konforunu bozacaktır. Bu yüzden anlamlandırılmayan her şey en azından somutlaştırılmalıdır. Bu da ancak ve ancak simgeler yani ortak bilinç dışına gömülü arketipler aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir. Çünkü arketipler on binlerce yıllık tecrübenin ürünü olarak pek çok mitik anlatı ve ritüel mahiyetindeki pratikte defalarca tecrübe edildiklerinden insanlar tarafından güvenilir kabul edilirler.

Arketipler sadece mitik anlatı ve ritüel mahiyetindeki ritüellerde karşımıza çıkmazlar. Arketiplerin dinle de yakın ilgisi vardır. Dinlerin merkezinde yer alan figürler karakteristik olarak arketipten başka bir şey değildir. Özellikle ilkel dinlerde arketip yapı

¹ Fantezi ürünlerinden kasıt hikâye, roman ve sinemadır (Ayberk 2014: 37).

daha dikkat çekicidir (Fordham 2015: 31). Kutsal kitaplardaki öğretilerin de hikâyeler yoluyla verilmesi bu durumla ilgili görülmektedir (Ayberk 2014: 36). Sembollerin yani arketiplerin ve bu arketiplere bağlı gelişen hikâyelerin insan zihni tarafından algılanmasının, anlamlandırılmasının ve saklanması daha kolay oluşu bu durumun nedeni olarak düşünülmektedir. Algılama, anlamlandırma ve saklama kolaylığını doğuran daha önce de belirtildiği üzere arketiplerin on binlerce yıllık alışkanlıklar oluşudur.

Jung'a göre *"Birini idealize etmek, kötülükten korunma isteğidir aslında. İnsan korktuğu şeyi savuşturmak istediğinde idealize eder. Korkulan şey bilinçdışı ve onun büyüülü etkisidir."* (Jung 2017: 41). İnsanların hayvanlar üzerinden geliştirdikleri semboller insanüstülüğe ve ben-ötesine işaret etmektedir. Bunun sebebi kolektif bilinç dışının sadece arkaik ve belirgin insani fonksiyon şekillerinin kalıntılarından değil köken itibarıyla insan varlığından çok daha eski köklere sahip hayvan ata fonksiyonlarının kalıntılarından oluşmasıdır (Jung 2016b: 118). Romalıların tanrıların mesajları olarak kabul ettikleri olağanüstü olayları anlamak için çeşitli hayvanları izleyen kâhinlere başvurdukları, kâhinlerin de bu hayvanları izleyip hareketlerini yorumlayarak kehanette buldukları bilinmektedir (İçöz 2008: 8). Bunun sebebi elbette ki Jung'un belirttiği idealize etme durumudur. İnsanlık ilk dönemlerinde kendilerinden hız, görme, koku alma, suda yaşayabilme, yer altına girebilme gibi üstün özellikleri olan hayvanları anlamlandırma arzusuyla kutsamış ve idealize etmiştir. Tarihlerinin ilk dönemlerinden beri kendilerinden olmayan ya da kendilerine benzemeyen varlıkları kutsayarak onlarla aralarında dostane bir ilişki kurup onlardan, özellikle de yabani hayvanlardan, gelecek zararların önüne geçmek isteyen insanlar bu sebepten ötürü dünyayı paylaştıkları hayvanlara karşı çok sayıda inanma geliştirmişlerdir.² Bu bağlamda dikkatleri çeken hayvanların başında hem yeryüzünde hem de yer altında yaşamayı başarabilen yılan gelmektedir. Yılan; Türk, Mısır, Yunan, Hint, Mezopotamya, Hitit, Roma, Japon mitolojilerinde kendisine yer bulmuş, bu mitolojilere ait anlatılarda kutsal ya da kutsal karşıtı şeytani bir varlık olarak kabul edilmiştir (Karakaş 2013: 49). Dünya genelinde yılanla dair geliştirilen sembolik yaklaşımlarda yılan üç temel fonksiyonuyla öne çıkar. Bu fonksiyonlar; Ana tanrıça kültü ve üreme, bilgelik ve bilginin bekçiliği, karanlık güçler ve şeytanla bağlantı temalıdır (Yıldıran 2001: 12). Yılanın bazı anlatılarda kutsal bazılarında ise tam zıttı şekilde şeytani bir varlık olarak karşımıza çıkması ortak bilinç dışında kendi başlarına var olan arketiplerin bazen birleşik yapılar da oluşturabilmeleri ile ilgilidir. Kahraman arketipi ile cin arketipinin birleşiminden doğan zorba bir lider ya da büyü ve doğum arketipinin birleşiminden doğan dölleme büyücüsü bu duruma örnektir (Hall-Nordby 2016: 41). Bu bağlamda yılan Museviler arasında şeytanın, günahın ve baştan çıkarıcı cinsel tutkunun sembolü olarak kabul edilir. Hristiyanlar için yılan lanetlenmiş insanı, şeytanı, hilekârlığı, kıskançlığı, şehveti sembolize etmekle birlikte bazı dönemlerde mantığın ve sağduyunun sembolü olarak kabul edilmiştir.

² Çalışmanın buraya kadar olan kısmında Jung'un psikoloji ve arketip bağlamındaki ayrıntılı görüşlerine yer verilmiştir. Bu çalışma öncesinde arketip denilince Türkiye'de bilinen en önemli yayın Jung'un "Dört Arketip" adlı eserinin seçki tarzında yapılmış çevirisi olduğundan daha önceki çalışmaların büyük kısmında bu eserin ötesine geçilememiştir. Jung'un konuya dair kitaplarının bir kısmının bu çalışmanın hazırlık aşaması sırasında Türkçeye çevrilmesi yazar tarafından bir fırsat olarak kabul edilmiş, ayrıntılı olarak hazırlanan bu bölümle çevirilerin konuyla ilişkilendirilmesi amaçlanmıştır.

İslami felsefede de yılan hayat ve cehennem tasvirlerinde ortak olarak kullanılmıştır (Yıldırım 2001: 14-16). Bu durum dünyanın temel kuruluş felsefesinde görülen düalist yapıyla da ilgilidir. İyi-kötü, doğru-yanlış, gerçek-yalan, büyük-küçük ve merhametli-zalim gibi düalist unsurlar gündelik dünya düzeninin merkezinde yer alırken bir tasarlama sürecinin elinde yaşamın gerçekliğinden sanatın gerçekliğine uzanan sanatsal mahsullere geçerler.

Halk anlatıları ve inanmaları arasında yılan sık karşılaşılan bir kahraman olarak dikkatleri çekmektedir. Yunan tanrılarının çoğu yılan görünümündedir. Tarihin çok eski devirlerinden beri dünyanın farklı yerlerinde İlluyanka (İlluyiyanka) adındaki dev bir yılanı dair çeşitli hikâyeler anlatılmaktadır. Antik Çağ'da karşımıza çıkan Orfik dinine göre evren Kybele ile Oriyon/Ofiyon³ adlı yılanın sevişme sarsıntılarında meydana gelmiştir. Attikalıların ilk kralı Kekrops ve ikinci kralları Erekteus da birer yılanıdır. Sümer yaratılış mitlerine göre gökyüzü ve yeryüzü tanrıları dışı yılan Lakamu ile erkek yılan Lakmu'nun çocuklarıdır. Mısır mitolojisine göre de Tanrı Ra'yı sokarak öldüren Apofi gökyüzünde yaşayan bir yılanıdır. İskandinav tanrısı Votan'ın sık sık yılan donuna girdiği bilinmektedir. Slav efsanelerinde sıkça karşılaşılan meşhur kahraman Vseslavıç de bir yılanın oğludur. Yunan tanrılarından hastaları iyileştiren Asklepios hekim tanrısı olarak kabul edilir ve yılan şeklinde tasvir edilir (Hançerlioğlu 1975: 698; Hançerlioğlu 1993: 561; Hançerlioğlu 1994: 725). Mezopotamya'da sağlık tanrısı olarak bilinen Ningişzida'nın tasviri de yılanıdır (Yıldırım 2001: 14). Günümüzde sağlık kurumlarının sembollerinde yer alan yılan tasvirleri bu inancın izi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yunanlıların şifa veren tanrılarla olan ilişkilerine inandıkları için yılanları evcil hayvan olarak evlerinde bulundurdıkları bilinmektedir. Asasında iki yılan sarılı olan Hermes bu inancın önemli göstergelerindedir. Buda'nın insan başlı bir yılan olan Naga'ya dönüşüp hastalık ya da kıtlık mağduru insanlara yardım etmesi bu bağlamda önemlidir. Mithra dinine göre aslan başlı bir yılan olan Tanrı Mithra şifa dağıtan bir ilah olarak kabul edilmektedir (Armutak 2004: 144-145). Bu bağlamda insan başlı yılan Naga ile aslan başlı yılan Mithra Türk ve İran mitolojilerinde önemli bir yer tutan Şahmeran'ı çağrıştırmaktadır. Batı edebiyatında yılan Hz. Âdem ile Hz. Havva'yı yasak meyveyi yemeye ikna ederek cennetten kovulmalarına neden olan varlıktır (Ferber 1999: 186 Uğurlu 2008: 1696'dan). Tek tanrılı dinlerde yılan karanlık güçler ve şeytanla ilişkilendirilmiştir (Çıblak 2007: 192). Yahudi mitolojisinde de Hz. Havva'ya yasak meyveyi yediren yarı insan yarı yılan olarak tasavvur edilen Lilith adlı kadındır. Yılan bazı milletler arasında kötülük sembolü olarak da görülmektedir. Fars mitolojisinde omuzlarındaki yılanlarla anılan Dahhak, kötülük simgelemektedir. Gılgamış destanında da Gılgamış'ın ele geçirdiği ölümsüzlük otunu yiyen bir yılanıdır (Karakaş 2013: 51).

Türk mitolojisinde yer altının sahibi (Türk panteonunu kabul edenler tarafından baş tanrısı) olarak kabul edilen Erlik'in⁴ (Potapov 2012: 300) Şaman dualarında kara yilandan bir kamçıya sahip olduğu söylenmektedir (İnan 2000: 40). Altay mitolojisinde

³ Bu isim aynı yazarın *Dünya İnançları Sözlüğü* adlı eserinin 1993 yılında yayımlanan baskısının 561. sayfasında *Oriyon* olarak verilirken *İnanç Sözlüğü* adlı eserinin 1975 yılında yayımlanan baskısının 698. ve *İslâm İnançları Sözlüğü* adlı eserinin 1994 yılında yayımlanan baskısının 725. sayfasında *Ofiyon* olarak verilmiştir.

⁴ Bu bağlamda İbn Fadlan Başkurtların bazılarının yılanı taptıklarına dair bilgiler vermektedir (İbn Fazlan 2016: 47).

Erlik elinde kırbaç yerine yılanla tasvir edilmektedir. Altaylıların inancına göre Erlik'in vücudu yılanlarla sarılıdır (Beydili 2015: 617). Radloff tarafından derlenen Altay yaratılış mitine göre Erlik Tanrı Kuday'ın yenmesini yasakladığı meyvenin bekçiliğini yapan yılanın içine girerek yasak meyveyi yer. Bu duruma öfkelenen Tanrı Kuday yılanı "şimdi sen Körmös (şeytan) oldun. Kişiler sana düşman olsun, vursun, öldürsün." der (İnan 2000: 15-16). Erlik'in oğullarından birinin adı da "Yılanlı Karaş"tır. Erlik'in oğullarından "Taş Bilekli Pay Maatır"ın dokuz kızı Şaman dualarında siyah yılanlara benzetilmektedir. Erlik'in sarayının yanında yer aldığı "Bay Tennis"i içi "abra" ve "yutpa" adı verilen su canavarlarıyla doludur. Bu canavarların Şaman kıyafetlerine yansması Şaman elbisesi "Manyak"ın yan (mıkın) kısmına dikilen ve yılanı andıran sicimler şeklindedir. Şaman davulunun iç kısmında Erlik'in oğullarından "Piy Batış"ın sahibi olduğu cehennem gölleri kıyılarından sakınlarından "kamık"ın yani zehirsiz yılanın resmi bulunur. Yine "Manyak"ın sol tarafına koyu renkli kumaştan hazırlanmış üç veya dört arşın uzunluğunda iki kalın sicim asılır. Bu sicimlerden birine yılan, diğerine zehirsiz yılan denir. Şamanlar yılanları kötü ruhları kovma aracı olarak kullandıkları için elbiselerine ve davullarına mutlaka sembol ya da tasvir şeklinde yılanları dâhil ederler (Anohin 2006: 5, 6, 9, 49, 50, 52, 64). Tuva Şamanı Dongak Kaygal'ın yılan donuna girdiğine dair inançlar halk arasında anlatılmaktadır (Bapaeva 2013: 71).⁵ Orta Asya Türkleri arasında birbirine sarılmış çifte yılan da saadetin sembolü olarak kabul edilmektedir. Geleneksel halk hekimliği uygulamalarında da yılanın eti ve derisinden sıklıkla faydalandığı görülmektedir (Mant 1998: 10-13 Uğurlu 2008: 1695'ten). Kırgızlar arasında beyaz yılan ev iyisi olarak kabul edilir ve Kırgızlar tarafından beyaz yılanla asla zarar verilmez. Yine Kırgızlar arasında nazardan korumak için çocukların kıyafetlerine yılan başı dikildiği görülmektedir. Kırgızlar beli ağrıyanlara yılan safrasını suyla karıştırarak içirirlerken kemik vereminin tedavisi için kaynattıkları yılanın suyunu hastaya verirler (Karadavut 2010: 77). Aynı şekilde Azerbaycan halk inançlarında ev iyisi genellikle yılan olarak tasvir edilmektedir. İnsanların gözüne yılan şeklinde görülen ev iyisine asla dokunmayan Azerbaycan Türkleri için yılan bereketin sembolü olarak kabul edilmiştir (Beydilli 2015: 617). Yunan tanrılarında Agathodaemon da bir yilandır ve evler ile şehirleri koruduğuna inanılmaktadır (Hançerlioğlu 1993: 561; Hançerlioğlu 1994: 725). Azerbaycan'da çocuğu olmayan kadınların içerisinde yılan gömleği ve kurt dişi bulunan suda yıkandıklarında çocuk sahibi olacaklarına inanılır (Kalafat-Makas t.y.: 30'dan Karakaş 2013: 58). Türk dünyasının pek çok yerinde kadınların hamilelikle ilgili olarak gerçekleştirdikleri yılan merkezli pratikler ve beslemiş oldukları inanmalar dikkatlerden kaçmamaktadır (Yeşil 2014: 79-81).

Dünyadaki farklı milletler arasında şifa ve ölümsüzlük sembolü olarak kullanılan yılan figürlü objeler Anadolu'da uğur ve bereket getirmesi, insanları hastalık ve diğer sıkıntılardan kurtarması, kısmet açması gibi fonksiyonlarıyla gelin çeyizlerine konulmaktadır (Yılar 2016: 411-421). Sedat Veyis Örnek'e göre insanlığın muhayyilesinde sürüngenler arasında büyük önemi olan yılan deri değiştirmesinden dolayı ölümsüzlüğü sembolize etmektedir. Yılan Afrika'da korku temelli bir saygı unsurudur. Orta Amerika mitolojilerinde yılan pek çok vakit yüce bir varlık gibi kabul

⁵ Şamanların ve Türk sözlü anlatılarındaki kahramanların şekil/don değiştirerek hayvana dönüşmeleri sık görülen bir hadisedir (Yeşil 2015:151).

edilirken Amerikan yerlileri yer altına dair tasavvur ettikleri tüm güçleri yılan şeklinde sembolize etmektedirler (Örnek 2014: 95).

Anadolu'da yılan sembolü etrafında oluşan, vücudunun üst tarafı insan, alt tarafı yılan şeklinde olan Şahmeran adlı kahramana bağlı teşekkül eden ve Lokman Hekim'e atfedilen halk anlatılarında genel olarak Şahmeran'ın hekimlik bilgisine sahip olduğu vurgulanmaktadır. Tarsus'taki halk inançlarına göre Şahmeran Hamamı'nda yıkanan hasta insanlar iyileşmektedir. Yine Şahmeran'ın öldürüldüğü kabul edilen göbek taşına üç kere vücutlarını sürenlerin hastalıklarından kurtulacaklarına inanılmaktadır. Aynı şekilde Şahmeran'ın kan lekelerinin bulunduğu yere vücutlarını sürenlerin gençleşeceğine inanılmaktadır (Çıblak 2007: 189-193). Yılan yer altında yaşadığı ve ölümlerin ruhlarını canlandırdığı için evrene ait tüm sırları bilir (Eliade 2009: 179). Bir Altay efsanesine göre ilk Kam yani Şaman, Şamanlığı yer altının sahibi olan Erlik'ten öğrenmiştir (Potapov 2012: 305). Yılan eti yiyenlerin hayvanların özellikle de kuşların dilini konuşabileceğine dair inançlara dünyanın farklı yerlerinde rastlanmaktadır (Eliade 2009: 179). Bu bağlamda Tarsus'ta anlatılan Şahmeran ve Lokman Hekim Efsanesi'nde (Çıblak 2007: 189-190) de Lokman Şahmeran'ın kendisine verdiği sır sayesinde çiçeklerin ve bitkilerin dilini anlamaya, bu sayede de pek çok hastalığın ilacını bulmaya başlar. Yine Lokman'ın Şahmeran'la karşılaştığı yerin yer altı yani bir bakıma ölümler mekânı oluşu da aynı bağlamda dikkat çekicidir.

Anadolu'da karşılaşılan Şahmeran tasvirlerinde Şahmeran'ın üst kısmının kadın şeklinde tasvir edilişi dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu durum kadınların da yılanlar gibi değişim ve dönüşüm gücüne sahip oluşuyla ilgilidir. Kadınların bedenlerinde belirli yaşlarda keskin değişimler meydana gelir. Regl dönemleri, hamile kalmaları ve menopoza girmeleri bu bakımdan dikkat çekicidir (İçöz 2008: 14-15). Yılan-kadın ya da kadın-yılan tipinin temelinde halk inançları, kadının bereket, üreme ve dönemsel yenilenme bulunmaktadır. Bu yüzden yılan da kadın gibi özel bir bilgiye yani ölümün bilgisine sahiptir (Yeşil Şahin 2015: 53-54). Bu durum Eliade tarafından "*yağmur-ay-bereket-kadın-yılan-ölüm-yenilenme*" birlikteliğiyle açıklanmıştır (Eliade 2009: 180). Kabuğunu değiştirip ölümsüzlüğü elde ettiği düşünülen yılan ile kadın arasında kurulan ilişkinin sebebi kadın cinsinin ömrünün farklı dönemlerinde sahip olduğu ve hayatın kaynağı olarak kabul edilen süt ve kandır. Hamilelik sonrası sütü, regl döneminde kanı kontrol ettiği düşünülen kadın ile ölümsüzlüğü sembolize eden yılan arasında bir analogi kurulmuştur (Çalışkan 1998: 91-92 Uğurlu 2008: 1701'den). Bu bağlamda regl dönemlerinde kaybetmelerine rağmen ölümlerine neden olmayan kan, hamilelik sürecinin bir unsuru olan ve dünyaya yeni geldiği için beslenme ihtiyaçlarını kendi başına sağlayamayan bir insanı tek başına yaşatma gücüne sahip olan süt, kadına özgü ve kadının tekelindedir. Kadın her ay ölüme yaklaşmakta ama ölmemektedir. Her doğumun ölüm riski taşıması göz önüne alındığında kadın her doğumda ölüme yeniden yaklaşmakta ama birken iki olup çoğalarak yaşamaktadır.

İlkel insanlar için kabuk değiştiren yılan ölümsüzdür ve yer altında yaşadığı için de ölmüş ataların ruhlarıyla ilişkilidir. Yani ölmüş ataların ruhlarını taşımaktadır (Hançerlioğlu 1994: 725). Bu inanç ölü mekânı ile yılan mekânının, yani yer altının, aynı oluşuyla ilgilidir. Türk şamanlarının dünyadaki benzerlerinden farklı olarak otacı değil ruhçu oldukları ve ölmüş ata ruhlarından faydalanarak gerçekleştirdikleri ritüeller

dikkate alındığında bu durum daha da anlamlı hâle gelmektedir.⁶ Yani bir bakıma ölmüş ata ruhları, ölümler ve yılanların ortak mekânı olan yer altından getirdikleri bilgi ve tecrübelerle insanları tedavi etmekte ya da şamana tedavi yollarını öğretmektedir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında yılanın dünya genelinde⁷ şifa ve ölümsüzlük kavramlarıyla özdeşleştirildiği görülmektedir.⁸ Bu inanın altında yılanın kabuk değiştirerek şekil değiştirmesi⁹ yani ölüp yeniden dirildiğine dair inançlar yatmaktadır. Yine yılanın ölü mekânı olarak kabul edilen yer altını mekân tutuşu halk nezdinde onun ölümün nedenlerini bizzat mekânını paylaştığı ölümlerden öğrenmiş olduğu noktasında inanmalar doğurmuş görünmektedir. Yılan hem bu dünyayı yani yaşamı, hem de öbür dünyayı yani ölümü görebilen nadir varlıklardandır. Yer altındayken ölümler ve ölümle birlikte olan yılan yer üstüne çıktığında yaşayanlar ve yaşamla birlikte olur. Böylelikle iki dünyanın sınırlarına vâkıftır. Bu durumdan ötürü de dünyadaki tüm topluluklarda sağlık tanrısı denilince akla hep yılan ya da yılanla bağlı ortaya çıkan figürler gelmektedir. Günümüzde modern tıbbın sembolü olarak birbirine sarılı iki yılan figürü kullanılmaktadır. Bu durumun halk tababetine yansması hastaya kaynatılmış yılan suyu içirilmesi ya da hastanın kaynatılan yılan suyunda yıkanması gibi ritüellerin ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Dünyanın büyük kısmında görülen yılan ve sağlık ilişkisi yılanın arketip bağlamında düşünülmesi gerektiği noktasında önemli delil oluşturmaktadır. Yine aynı şekilde yılan ve sağlık ilişkisi ile birlikte yılanın şeytani ve kötü bir varlık olarak düşünülmesi de dünyanın büyük kısmında görülmektedir. Bu durum daha önce de belirtildiği üzere arketiplerin birleşik yapılar oluşturmasıyla ilgilidir. Bu noktada yılanın hem ölümler hem de sağlar dünyasında varlığını sürdürebilme özelliği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Görüldüğü üzere dünyada yılanla dair ortaya çıkan halk anlatımları ve inanmalarında ortak bilinç dışının ağır bastığı açıktır. Ortak bilinç dışı yılan üzerinde de yoğunlaşmış ve yılanı tüm dünyada ortak bir sembol yani arketip olarak insanlığın karşısına çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

ALEKSEYEV, Nikolay Alekseyeviç, (2013), *Türk Dilli Sibiry Halklarının Şamanizmi*, (Çeviren: M. Ergun), Konya: Kömen Yayınları.

⁶ Bu konuyla ilgili bkz. Eliade 1999: 21-23, 247; Bayat 2010: 109; Mahmud-III 2013: 157; Mahmud-IV 2013: 40, 444; Mahmud-I 2013: 35, 236-237, 299; Yusuf Has Hâcib-II 1998: 87; Bayat, A. H. 2010: 239; Potapov 2012: 11-12; Demir 2016: 20, 22; Alekseyev 2013: 98; Anohin 2006: 28; Perrin 2015: 22.

⁷ Konuyla ilgili olarak Sedat Veyis Örnek *"Deri değiştirmesinden dolayı ölmezlik düşüncesini sembolleyen yılanın mitolojide, ibâdetinde, büyüçülükte ve sanatta oynadığı rol evrenseldir."* demektedir (Örnek 2014: 95).

⁸ Yılan Türk halk edebiyatı mahsulleri ve halk tababeti uygulamalarının önemli bir kahramanı ve unsurlarından olup bu konularla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Başar 1978; Yöndemli 2006; Gülegül 2012.

⁹ Yılanın şekil değiştirerek kadın olmasının en ilginç örneklerinden birine Kazakların Ayıdev masalında rastlanmaktadır. Bu bağlamda yılan ve kadın ilişkisi dikkat çekicidir (Yıldırım, 2012: 577-592).

ANOHİN, Andrey Viktoroviç, (2006), **Altay Şamanlığına Ait Materyaller**, (Çeviren: Z. Karadavut- J. Meyermanova), Konya: Kömen Yayınları.

ARMUTAK, Altan, (2004), "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi: II. Sürüngenler, Balıklar, ve Mitolojik Hayvanlar", **İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi**, XXX, 2: 143-157.

AYBERK, A. Erhan, (2014), **Marka Kişiliği Çerçevesinde Arketip Yaklaşımı Yoluyla Reklamlarda Hikâye Anlatımı**, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

BAPAEVA, Janyl Myrza, (2013), **Tuva Şamanizmi**, Konya: Kömen Yayınları.

BAŞAR, Zeki, (1978), **Halk Hekimliğinde ve Tıp Tarihinde Yılan**, Ankara: Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, Kalite Matbaası.

BAŞTÜRK, Faruk, (2009), **Marka Kişilik Kuramında Arketip Yaklaşımı**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

BAYAT, Ali Haydar, (2010), **Tıp Tarihi**, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği.

BAYAT, Fuzuli, (2010), **Türk Kültüründe Kadın Şaman**, Ankara: Ötüken Neşriyat.

BEYDİLİ, Celal, (2015), **Türk Mitolojisi (Ansiklopedik Sözlük)**, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

CAMPBELL, Joseph, (2013), **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, (Çeviren: S. Gürses), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

ÇALIŞKAN, S., (1998), "Literary Representations of the Snake Woman Motif: A Comparative Analysis", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, XV, 2:91-103.

ÇIBLAK, Nilgün, (2007), "Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi". **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, XVI, 1: 185-196.

DEMİR, Müge, (2016), "Şamanizm'de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları", **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, VI, 1: 19-24.

ELİADE, Mircea, (1999), **Şamanizm**, (Çeviren: İ. Birkan), Ankara: İmge Kitabevi.

ELİADE, Mircea, (2009), **Dinler Tarihine Giriş**, (Çeviren: L. Arslan), Ankara, İmge Kitabevi.

FERBER, M., (1999), "Serpent", **A Dictionary of Literary Symbols**. Cambridge: Cambridge University Press, s. 185-190.

FORDHAM, Frieda, (2015), **Jung Psikolojisinin Ana Hatları**, (Çeviren: A. Yalçiner), İstanbul: Say Yayınları.

GÜLEGÜL, Gülşah, (2012), **Türk Folklorunda Yılan**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- HALL, Calvin S.-Nordby, Vernon J., (2016), **Jung Psikolojisinin Ana Çizgileri**. (Çeviren: E. Gürol), İstanbul: Cem Yayınevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1975), **İnanç Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993), **Dünya İnançları Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1994), **İslâm İnançları Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HOELLER, Stephan A., (2004), **Bilinmeyen Jung**. (Çeviren: S. Soner), Ege Meta Yayınları.
- İBN FAZLAN, (2016), **Seyahatnâme**, (Çeviren: R. Şeşen), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İÇÖZ, Fulya, (2008), **Masalda Cadı: "Ötekinin" Arketipi**. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- İNAN, Abdülkadir, (2000), **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- JUNG, Carl Gustav, (2016a), **Analitik Psikoloji Sözlüğü**, (Çeviren: N. Nirven), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- JUNG, Carl Gustav, (2016b), **Analitik Psikoloji Üzerine İki Deneme**, (Çeviren: İ. H. Yılmaz), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- JUNG, Carl Gustav, (2017), **Dört Arketip**, (Çeviren: Z. Aksu Yilmazer), İstanbul: Metis Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav, (2018), **Anılar, Düşler, Düşünceler**. (Yayına Hazırlayan: A. Jaffe), (Çeviren: İ. Kantemir), İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar- MAKAS, Zeynelabidin, (t.y.). **Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları Azerbaycan-Doğuanadolu**, Samsun: Eser Matbaacılık.
- KARADAVUT, Zekeriya, (2010), "Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar", **Millî Folklor**, 85: 71-80.
- KARAKAŞ, Rezan, (2013) "Siirt Efsane ve Halk İnanışlarında Yılan Miti". **Folklor/Edebiyat**, XIX, 73: 49-62.
- KUTMAN, Hatice Nilay, (2006), **Televizyon Reklamlarında Kullanılan Arketipler ve Otomobil Reklamlarındaki Uygulamaları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, İstanbul.
- MAHMUD, Kaşgarlı, (2013), **Divanü Lûgat-it Türk I-II-III-IV**, (Çeviren: B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MANT, Sevda, (1998), **Halk Sanatında "Şahmaran"**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, (2014), **İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**, Ankara: BilgeSu.
- PERRİN, Michel, (2015), **Şamanizm**, (Çeviren: B. Arıbaş), İstanbul: İletişim Yayınları.
- POTAPOV, Leonid Pavloviç, (2012), **Altay Şamanizmi**, (Çeviren: M. Ergun), Konya: Kömen Yayınları.

SAVAŞ, Sezgin, (2016), **Arketipsel İmgelerin İkna Boyutu ve Türk Reklamlarında Görülme Sıklığı Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

STEVENS, Anthony, (1999), **Jung**, (Çeviren: A. Çayır) İstanbul: Kaknüs Yayınları.

ŞENER, Gül, (2015), **Tv Reklamlarındaki Arketipsel Karakterler Üzerine Bir Model Testi**, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

UĞURLU, Seyit Battal, (2008), “Çağdaş Türk Edebiyatında Şahmeran İmgesi: Arketipsel Bir Yaklaşım”. **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül 2007, Bildiriler: Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri**, (Yayına Hazırlayan: Z. Dilek ve diğerleri), IV, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1691-1718.

YEŞİL ŞAHİN, Sinem, (2015), “Tomris Uyar’ın ‘Şahmeran Hikâyesi’ Adlı Öyküsüne Metinlerarası Bir Yaklaşım”, **Millî Folklor**, 106: 47-57.

YEŞİL, Yılmaz, (2014), **Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri**, Ankara: Grafiker Yayınları.

YEŞİL, Yılmaz, (2015), **Türk Sözlü Anlatılarında Şekil Değiştirme**, Ankara: KalemKitap Yayınları.

YILAR, Ömer, (2016), **Şahmeran (Metinlerarası Çözümlemeler)**, Ankara: Pegem Akademi.

YILDIRAN, Neşe, (2001), “Yakın Doğu Sembolizminde Akrep, Yılan: Akrep-Adam ve Şahmeran”, **Folklor/Edebiyat**, VII, 27: 5-22.

YILDIRIM, Seyfullah, (2012), **Kazak Türk Folklorunda Epik Anlatmalar**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

YÖNDEMLİ, Fuat, (2006), **Hayat Ağacı Ejder Yılan**, Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.

YUSUF Has Hâcib, (1998), **Kutadgu Bilig-II**, (Çeviren: R. R. Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.